

Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region, Bd. 2: *Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten*, hrsg. v. Karsten Brüggemann, Detlef Henning, Ralph Tuchtenhagen, Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart 2021, ss. 776; indeks osób i miejsc; ISBN 978-3-7772-2100-7.

Niemiecki termin „Baltikum” tylko z trudem można przetłumaczyć na inne języki. Określenie to obejmuje bowiem tereny dzisiejszych Litwy, Łotwy i Estonii, czyli „krajów bałtyckich” czy „republik nadbałtyckich”, a nie cały basen Morza Bałtyckiego czy jego południowe wybrzeże. W przeciwieństwie do polskiego terminu – odsyłającego do 1918 r. i ładu wersalskiego, w ramach którego narody tego regionu uzyskiwały suwerenność, lub do rozpadu Związku Radzieckiego – niemieckie określenie odnosi się do całej historii regionu: od dojrzałego średniowiecza do współczesności. Ambicję ukazania pełnych dziejów regionu Baltikum postawili sobie niemieccy badacze, biorąc za przykład monumentalne kompendium dziejów Rosji oraz ostatnio wydaną niemieckojęzyczną historię Polski, której tytuł nawet nieco przypomina bałtycka seria¹. Podobieństwo do podręczników dziejów Rosji czy Polski polega jednak nie tyle na przejęciu formy monografii zbiorowej pisanej przez ekspertów, ile na metodzie opisu, strukturze dzieła, a także ambicji uchwycenia całości stanu badań. Podobnie jak dwa pozostałe kompendia, także *Das Baltikum* oferuje czytelnikowi niezwykle nowoczesną i wszechstronną syntezę dziejów regionu, obejmującą zarówno podstawowe elementy z zakresu historii politycznej, społecznej, religijnej czy kulturowej, jak i ich interpretację oraz wprowadzenie w aktualne debaty historiograficzne.

Tom drugi zbiorowej monografii *Das Baltikum* obejmuje epokę nowożytną oraz długi wiek XIX. Zebrano w nim 21 artykułów, poprzedzonych przedmową i obszernym wstępem, które wyszły w sumie spod pióra 22 autorów. Rozprawy pogrupowano w osiem dużych bloków chronologicznych i tematycznych. W dwóch pierwszych (s. 17–162) Karsten Brüggemann i Ralph Tuchtenhagen przedstawili zarys dziejów politycznych regionu oraz najważniejsze edycje źródłowe i podstawową literaturę przedmiotu. Wydawcy tomu bronili tezy o jedności regionu podzielonego politycznie, wyznaniowo, kulturowo i gospodarczo. Epoka nowożytna miała w oczach badaczy janusowe oblicze: charakteryzowała ją bowiem zarówno ekspansja nowożytnych

¹ *Handbuch der Geschichte Russlands*, Bd. 1: *Bis 1613. Von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum*, T. 1–2, hrsg. v. Manfred HELLMANN, Stuttgart 1981–1989; Bd. 2: *1613–1856. Vom Randstaat zur Hegemonialmacht*, T. 1–2, hrsg. v. Manfred HELLMANN, Klaus ZERNACK, Gottfried SCHRAMM, Stuttgart 1986–2001; Bd. 3: *1856–1945. Von den autokratischen Reformen zum Sowjetstaat*, T. 1–2, hrsg. v. Gottfried SCHRAMM, Stuttgart 1983–1992; Bd. 4: *Register zu Band 1 bis 3*, hrsg. v. Manfred HELLMANN, Gottfried SCHRAMM and Klaus ZERNACK, Stuttgart 2002; Bd. 5: *1945–1991. Vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis zum Zusammenbruch der Sowjetunion*, T. 1–2, hrsg. v. Stephan PLAGGENBORG, Stuttgart 2002–2004; Bd. 6: *Einführung in Literatur, Quellen und Hilfsmittel*, hrsg. v. Peter HOFFMANN, Lothar KÖLM, Stuttgart 2004; *Polen in der europäischen Geschichte. Ein Handbuch in vier Bänden*, Bd. 1–3, hrsg. v. Michael G. MÜLLER, Igor KĄKOLEWSKI, Karsten HOLSTE, Robert TRABA, Stuttgart 2011–2020.

państw terytorialnych, jak i społeczne tarcia między stanami społecznymi wynikające z dążenia warstw szlacheckich do zachowania uprzywilejowanej pozycji. Od 1558 r. i upadku państwa zakonnego obszar Baltikum stał się terenem militarnej rywalizacji nowożytnych mocarstw i imperiów: księstwa moskiewskiego, królestw Szwecji i Danii oraz polsko-litewskiej Rzeczypospolitej. Historiografia każdego z imperiów opisywała dzieje ekspansji przez pryzmat rozwoju nowożytnej państwowości, charakteryzowanej w nauce niemieckiej określeniami terytorializacji, instytucjonalizacji, centralizacji czy dążeń do suwerenności. Zarazem jednak na zajętych obszarach ciągle istniał pluralizm form prawnych; zachowano także wiele elementów stanowej autonomii, ugrunтованej w przywilejach.

Kolejne części tomu ujmują dzieje regionu przez pryzmat panowania Rzeczypospolitej (1561–1795), Danii i Szwecji (1558–1721) oraz Rosji (1710–1918). Polsko-litewską część podzielono na dzieje Inflant (Liwonii, „Livland”), Kurlandii i Semigalii, Łatgalii oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jürgen Heyde, omawiając dzieje Inflant w okresie ich związku z Rzeczpospolitą w latach 1561–1629, zrekonstruował relacje dyplomatyczne oraz skupił się na historii społecznej, opisując szlachtę, mieszczań oraz chłopów. Mārite Jakovļeva, wychodząc także od *Pacta subiectionis* z 1561 r., na mocy których Gotthard Kettler został władcą Kurlandii, przedstawiła złożone dzieje księstwa aż do 1795 r., gdy po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej zostało ono włączone w granice Rosji. Równie ambitny i syntetyczny obraz dziejów Łatgalii, czyli tzw. Polskich Inflant, od XVI do początku XIX w. nakreślili Bogusław Dybaś i Paweł A. Jeziorski. Zamknięciem tego bloku tematycznego jest artykuł Mathiasa Niendorfa, który opisał dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie nowożytnym. Każdy z autorów przedstawił zarówno dzieje polityczne, jak i struktury administracyjne, społeczne i kościelne danego obszaru, a Dybaś i Jeziorski podjęli się nawet krótkiego zarysu dziejów kultury (s. 238–241). Z punktu widzenia logiki wyводу być może lepiej uczyniliby wydawcy, gdyby najobszerniejszy w bloku artykuł Niendorfa umieścili na początku tej części. Historyk Litwy wyjaśnił bowiem najbardziej rudymen tarne terminy, jak sejm, sejmik, Waad (s. 246–247) czy nawet szlachta (s. 260). Ponadto można odnieść wrażenie, że najmocniej osadził swój rozdział w ogólnych ramach historycznych, szkicując na marginesie swojego eseju dzieje całej Rzeczypospolitej i nawiązując do ogólnoeuropejskich procesów dziejowych.

Czwarty blok tematyczny poświęcono dziejom Baltikum pod panowaniem Danii i Szwecji. Pärtel Piirimäe i Ralph Tuchtenhagen przedstawili dzieje szwedzkiej ekspansji, podkreślając niezależny status prowincji, gdzie stany zachowały dużą samodzielność (którą autorzy charakteryzują wyrażeniem *monarchia mixta*, s. 293–296, 361) mimo rozwoju absolutyzmu w monarchii szwedzkiej. W analizach relacji politycznych i dyplomatycznych autorzy podkreślili znaczenie rozejmu w Starym Targu (Altmarkt, 1629) i w Sztumskiej Wsi (Stuhmsdorf, 1635) oraz pokoju w Oliwie (s. 298–301). W okresie względnej stabilizacji między pokojem w Oliwie a wielką wojną północną autorzy wyróżnili trzy dominujące procesy: „Reduktionspolitik”, „Inkorporationspolitik” oraz „Schwedisierungspolitik” (s. 303). Polityka „redukcji” polegała przede wszystkim na wzmocnieniu pozycji finansowej monarchii dzięki odebraniu majątków i dzierżaw z rąk zamożnej szlachty. Poprawie sytuacji materialnej monarchii towarzyszyło silniejsze włączenie prowincji w struktury administracyjne królestwa, obejmujące

także struktury kościelne, co skutkowało m.in. przyznawaniem wielu stanowisk Szwedom. Efekty tej polityki ocenili autorzy jako brzemienne i trwale zmieniające struktury społeczne na ziemiach znajdujących się pod szwedzkimi rządami, które zostały przezwane przez wielką wojnę północną i pokój w Nystad. Panowanie duńskie nad wyspą Ozylią (Sareną) opisał Enn Knüg, odchodząc od historii dyplomacji, wojen i traktatów pokojowych, ku dziejom struktur i skupiając się dziejach administracji (szlacheckiego i miejskiego samorządu; sądownictwa; komunikacji), gospodarki, a także społeczności.

W piątej i szóstej części monografii autorzy ukazali rosyjskie panowanie w „krótkim XVIII wieku” (s. 347) oraz w długim XIX stuleciu, zmieniając całkowicie optykę. Ralph Tuchtenhagen zajął się dziejami polityki i struktur społecznych, podkreślając przemiany w strukturach lokalnej administracji, organizacji kościelnej, szkolnictwa oraz gospodarki. Mati Laur poświęcił swój rozdział kulturze i religii, kreśląc fascynujący obraz oddziaływania pietyzmu i Jednoty z Herrnhut, a także oświecenia w XVIII i XIX w. Kersti Lust opisała natomiast przemiany agrarne, obejmujące trzy fazy: wydanie ustawodawstwa ochraniającego chłopów (1816–1819), uwolnienie chłopów, a wreszcie ich uwłaszczenie. Andreas Fülberth opisał przemiany etniczne w XIX w., Gregorij L. Freeze i Aleksandr Gavrilin – przemiany wyznaniowe, a Bradley Woodworth – przemiany społeczne w miastach, związane m.in. z rozwojem linii kolejowych do Rygi (1861) i Rewla (Tallinna, 1870), a także rozwojem miejskiej infrastruktury w tych ośrodkach. Cztery badacze nakreślili obraz dynamicznych i szybko rozwijających się ośrodków miejskich, o bardzo wysokim poziomie alfabetyzacji, gdzie niemieckie i niemieckojęzyczne elity miejskie musiały pod koniec stulecia ustąpić Łotyszom, Estończykom czy Rosjanom. Jednym z objawów tych przemian były masowe konwersje na prawosławie, do których doszło w latach 1841 i 1845–1848. W wyniku tych zmian na przełomie XIX i XX w. społeczeństwa Baltikum utraciły agrarny charakter, a stały się w dużym stopniu społecznościami mieszczańsko-przemysłowymi, co stanowiło podstawę do rozwoju ruchów socjalistycznych, zaburzeń 1905 r. oraz rewolucji 1917 r. – opisanych przez Detlefa Henninga. Przemiany społeczne zachodnich ziem imperium rosyjskiego na przykładzie Litwy omówili Zita Medišauskienė i Darius Staliūnas.

Ostatnia partia kompendium, w której znalazły się artykuły Hansa-Jürgena Bömelburga, Torkela Janssona, Karstena Brüggemanna i Jana Kusbera, poświęcona jest postrzeganiu regionu Baltikum w badaniach historycznych, ale także w publicystyce w Polsce, Szwecji, Rosji i w Niemczech.

Nieustanną wątpliwość podczas lektury budzi oczywiście definicja samego terminu *das Baltikum*. W gruncie rzeczy najlepiej nadaje się on zapewne do opisu XX w., gdy termin ten się narodził i gdy powstały suwerenne państwa Litwy, Łotwy i Estonii, oraz do opisu średniowiecza, gdy obszar obejmował teren państwa zakonnego i ogromną rolę cywilizacyjną odegrał napływ kolonistów z Rzeszy. Natomiast w epoce nowożytnej nie tylko narracja rozpada się na szereg drobnych wątków, lecz także granice regionu się zacierają. Jak przyznali wydawcy tomu, w epoce nowożytnej i w XIX w. obszar *Baltikum* nie był spójnym obszarem historycznym². Użycie tej kategorii stanowi zatem

² *Das Baltikum*, s. 51: „Eine Bestandaufnahme der Quellen und Forschungssituation [...] steht [...] vor dem Problem, daß es einen einheitlichen Geschichtsraum, den der Begriff des Baltikums suggeriert, für diesen Zeitraum nicht gab”.

próbę zdefiniowania regionu według innych kategorii niż granice polityczne, spójność etniczna czy powstanie nowoczesnych narodów w XIX stuleciu. Przekłada się to z jednej strony na atrakcyjność i może nawet nowatorstwo ujęcia, które proponuje syntezę niebędącą dziejami państwa czy narodu i jest z pewnością wolne od nacjonalistycznych schematów „dziejów Niemców bałtyckich” czy „losów wypędzonych”. Z drugiej strony stawia wyzwanie przed czytelnikiem, konfrontowanym z elementami dziejów znanymi z historii narodowych i opowiadanych w tomie kilkakrotnie.

Pewne wątpliwości budzi także decyzja wydawców o połączeniu epoki nowożytnej z długim XIX stuleciem oraz rozpoczęcie tomu właściwie od połowy XVI w. Przy lekturze całości uderza duża różnica między rozdziałami poświęconymi polskimi, szwedzkimi i duńskimi dziejom *Baltikum* a częścią rosyjską. W pierwszych dominującą rolę odgrywają dzieje polityczne i bardzo szkicowo (i statycznie) zarysowane struktury społeczne; w drugiej części na pierwszy plan wysuwa się nowoczesna historia społeczna, historia kultury i dzieje religii. Różnica ta może wynikać z odmienności paradygmatów, w ramach których poruszają się badacze nowożytności i historycy XIX wieku i zapewne stanowi odzwierciedlenie stanu badań. Prowokuje jednak także do pytania, czy nie lepiej byłoby rozdzielić tom na dwie osobne części.

Owo silnie piętno historii politycznej i społecznej dostrzegalne w pierwszej części tomu, poświęconej związkom *Baltikum* z Litwą, a potem z całą Rzeczpospolitą, znajduje wyraz w decyzji o rozpoczęciu wywodów w 1558 r., wraz z początkiem wojny Moskwy i Litwy. Skutkiem tej decyzji jest przykładowo umieszczenie refleksji na temat przełomu reformacyjnego w pierwszym tomie kompendium. Bez otwierania ponownie dyskusji, czy reformacja była zwieńczeniem średniowiecza, czy początkiem nowożytności, warto zauważyć, że oznacza to często zepchnięcie dziejów wyznaniowych na drugi plan. Autorzy oczywiście wprowadzają czytelnika w skomplikowany system relacji kościelnych na omawianym przez nich obszarze, ale czynią to często w sposób bardzo skrótowy, nie unikając uogólnień, uproszczeń, a czasem nawet błędów. I tak Mārīte Jakovļeva charakteryzuje reformację jako „instrument, którym w całej Europie posłużyło się państwo, aby konsolidować władzę i wychować ludność na dobrych poddanych”³ – pogląd ten może budzić kontrowersje. Mathias Niendorf uznał natomiast, że „Konfederacja Warszawska nie została nigdy ratyfikowana w Polsce”⁴ – co jest zaskakującym błędem.

Na zakończenie trzeba pokreślić, że tom wydany jest niezwykle starannie. Do rzadkości należą drobne potknięcia edytorskie, jak brak ujednolicenia nazw własnych: Jürgen Heyde pisze o *Pacta Subjectionis* z 1561 r. (s. 164), podczas gdy Mārīte Jakovļeva o tym samym dokumencie jako o *Pacta Subiectionis* (s. 191). Cytując ten sam dokument, oboje badacze powołują się na inne edycje. Korzystanie z ogromnego kompen-

³ Ibid, s. 195: „In ganz Europa wurde die Kirche unter dem Einfluss der Reformation zu einem der Instrumente, derer sich der Staat bediente, um seine Macht zu konsolidieren und die Bevölkerung zu guten Untertanen zu erziehen”.

⁴ Ibid, s. 265: „Polen dagegen hatte die Warschauer Konföderation nicht ratifiziert, so dass sie dort allenfalls Gewohnheitsrecht darstellte”.

dium ułatwiają natomiast indeksy, zestawienie chronologiczne oraz niewielkie kapsuły, stanowiące krótkie eseje wplecione w tok narracji.

Maciej Ptaszyński*

 <https://orcid.org/0000-0003-2508-061X>

BIBLIOGRAFIA

- Brüggemann, Karsten, Detlef Henning and Ralph Tuchtenhagen, eds. *Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region*, vol. 2: *Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten*. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2021.
- Hellmann, Manfred, ed. *Handbuch der Geschichte Russlands*, vol. 1: *Bis 1613. Von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum*, issue 1–2. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 1981–1989.
- Hellmann, Manfred, Gottfried Schramm and Klaus Zernack, eds. *Handbuch der Geschichte Russlands*, vol. 4: *Register zu Band 1 bis 3*. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2002.
- Hellmann, Manfred, Klaus Zernack and Gottfried Schramm, eds. *Handbuch der Geschichte Russlands*, vol. 2: *1613–1856. Vom Randstaat zur Hegemonialmacht*, issue 1–2. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 1986–2001.
- Hoffmann, Peter and Lothar Kölm, eds. *Handbuch der Geschichte Russlands*, vol. 6: *Einführung in Literatur, Quellen und Hilfsmittel*. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2004.
- Müller, Michael G., Igor Kąkolewski, Karsten Holste and Robert Traba, eds. *Polen in der europäischen Geschichte. Ein Handbuch in vier Bänden*, vol. 1–3. Stuttgart: Hiersemann Verlag, 2011–2020.
- Plaggenborg, Stephan, ed. *Handbuch der Geschichte Russlands*, vol. 5: *1945–1991. Vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis zum Zusammenbruch der Sowjetunion*. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2002–2004.
- Schramm, Gottfried, ed. *Handbuch der Geschichte Russlands*, vol. 3: *1856–1945. Von den autokratischen Reformen zum Sowjetstaat*, issue 1–2. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 1983–1992.

* Wydział Historii, Uniwersytet Warszawski

 m.ptaszynski@uw.edu.pl